

ці світової історії означення «Мала» завжди давалося тій частині якогось великого етнополітичного простору, яка була історично висхідною того простору, старою його частиною, на зразок Малої Греції, Малої Азії, додамо від себе – Малої Польщі¹⁵. Отже, пріоритет у впровадженні означення термінів належить не московським колам, а європейській історичній дійсності XIV ст. Московські кола лише скористалися терміном, який у 1303 р. уже вживав Константинопольський патріархат, а у 1335 р. галицький князь Юрій II, коли підписував свою грамоту «Dux totius Russie Minoris»¹⁶.

Звичайно, монографія П.П.Толочка сповнена численних свіжих думок і поглядів на історію України, і не тільки до XIII ст. У ній чи не кожна сторінка збуджує захоплення чи протест. Він, наприклад, наводить для підтримки власного бачення ходу історії слова М.Костомарова, О.Єфименко та ін. Але, коли глибоко вникнути у думки згаданих авторів, то їх можна потрактувати цілком протилежно заздалегідь задекларованому баченню П.П.Толочка. О.Єфименко писала, про «дві великі гілки руської народності» не лише після 1240 р., але і до того (с.52); М.Костомаров писав, що з прийняттям християнства «книжна мова» являла собою «сильний зв'язок руських народів» (с.154). У всякому разі, це зовсім не ствердження «існування єдиної давньоруської народності» (с.7), чому фактично присвячена вся книга П.П.Толочка. Як таким же нествердженням є означення «коліска трьох братніх народів». Якщо під коліскою розуміємо давньоруську державу, то під трьома братніми народами ніяк не можна вглядіти «єдиной древнерусской (чи древнерусской) народности». На щастя, фактологічні матеріали книги переконливо доводять, що відносно «єдиною» в етнополітичному розумінні слова була хіба що правляча князівська верхівка з династії Рюриковичів та верхівка православного кліру. Етнічні ж риси народної маси на півдні, півночі і заході державної Русі залишалися майже індиферентними до князівських міжусобиць.

¹ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.31–36; *Его же*. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (В зарубежной историографии): Сб. науч. трудов. – К., 1990. – С.101–102 и др.

² Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995. – С.16–17.

³ Ключевский В.О. Курс русской истории. – Москва, 1987. – Т.І. – Ч.1. – С.285–289.

⁴ История СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва, 1966. – Т.І. – С.511.

⁵ Толочко П.П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург, 2005.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах, 12 книгах. – К., 1991. – Т.І. – С.18.

⁷ Його ж. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913 (репринтне відтворення. – К., 1990. – С.34–48).

⁸ Цит. за: Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965. – С.14–15.

⁹ Седов В. Освоєння слов'янами лісових земель Східної Європи // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної археологічної конференції 30–31 березня 2001 р. – Л., 2001. – С.24–27.

¹⁰ Липа Ю. Призначення України. – Л., 1938. – С.127–161.

¹¹ Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С.3–4.

¹² Історія Української РСР. – К., 1979. – Т.І. – Кн.2. – С.189.

¹³ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.64.

¹⁴ Етнографія України. – Вид. 2-е / За ред. С.А.Макарчука. – Л., 2004. – С.503–504.

¹⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Т.І. – С.19–20.

¹⁶ Етнографія України... – С.506–507.

С.А.Макарчук (Львів)

Font Márta, Varga Beáta
Ukrajna története. – Szeged, 2006. – 249 l.

Фонт Марта, Варга Беата
Історія України. – Серед, 2006. – 249 с.

За останні двадцять років почалося піднесення у вивченні минулого України, з'явилися чисельні узагальнюючі праці, присвячені історичному розвитку її народу. Зростає інтерес до цієї теми й зарубіжній історіографії, особливо вчених із сусідніх держав. Вони поступово відкривають історію України, старої чи новітньої, починають цікавитися нею як окремим об'єктом, а не як складовою частиною російського минулого. У видавництві Сегедського університету з'явилася перша в сучасній Угорщині «Історія України». Праця охоплює її минуле від стародавніх часів до закінчення Другої світової війни. Автори виграли відповідний міністерський конкурс, що вельми сприяло появі останньої. Дослідники вже ведуть українознавчі студентські семінари в провідних угорських університетах – Пейчському та Сегедському, що розширює інтерес до минулого України. Марта Фонт є відомим спеціалістом з історії Давньої Русі, стажувалася у Києві, а Беата Варга досліджує період української національно-виз-

вольної боротьби середини ХУІІІ ст. Тому цілком зрозуміло, що саме ця проблематика найбільш цілісно викладена в рецензованій праці.

У межах невеликої за обсягом книжки не всі сторони минулого України розкрито рівномірно. Не вистачає місця для аналізу різних історичних концепцій, підходів, показу власної позиції, хоча окремі спроби можна знайти. Зрозуміло, що нас важко здивувати цілком новими положеннями стосовно історії України. Водночас цікаво знайомитися з оцінками зарубіжних спеціалістів, котрі необтяжені усталеними стереотипами, по-своєму виділяють основні сторони її минулого, головне в них, висловлюють самостійні узагальнюючі думки.

Торкаючись стародавніх часів, автори пишуть, що у мовному і культурному відношенні східні слов'яни ніколи не становили єдності, тому недоцільно говорити про давньоруський народ (с. 9). Детально пояснюється етимологія походження назви «Русь». Слушною є думка, що більшої уваги заслуговує вивчення ролі балтських, фінських та тюркських елементів у формуванні етнічних складових Київської Русі. Угорцям варто було б підкреслити, що напередодні здобуття сучасної батьківщини їхні предки досить тривалий час проживали на землях теперішнього півдня України, тобто в межах річки Дону й Дніпра, а з 850-х рр. – між Дніпром та Східними Карпатами.

Провідне місце посідає виклад політичної історії Київської Русі. Традиційно початок її державності багато вчених пов'язують із захопленням Києва у 882 р. князем Олегом. Угорські же дослідники вважають, що його політика ще не відповідала критеріям останньої, бо нічого невідомо про створення установ, писемності, об'єднання різних культур тощо. Все це почалося лише через століття, за часів князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.). Отже, правління Олега автори книги в жодному разі не вважають початком державної організації східних слов'ян, а лише першим кроком до їхньої більшої інтеграції (с.15).

У ході викладу матеріалу названі діяння всіх київських князів, котрі так і не одержали корону від візантійського імператора. Окремі параграфи присвячені суспільному розвитку Київської Русі, показують її економічний поступ. Поряд із цим розкрито й такі сторони, як спосіб життя, ментальність населення останньої, його писемність та освіта, право і закони, грошовий обіг, торгівля, будівництво, іконописання, музика – словом, майже всі складові тогочасної дійсності. Підкреслюючи значення «віча» в суспільно-політичному житті, дослідники наголошують на тому, що воно охоплювало не лише киян, а й усіх вільних жителів волостей (с.49). Авторі заперечують твердження відомих російських дослідників Б.Грекова, М.Тихомирова та інших про суто антифеодальний характер повстання киян у 1113 р. Досить детально аналізується процес прийняття християнства, розбудова церковного і монастирського життя, діяльність перших митрополитів. Церковна організація Київської Русі цілком була підпорядкована константинопольському патріарху. Саме в духовній та культурній сферах найбільше проявився візантійський вплив. Окремо виділено розвиток Чернігівської землі й Галицько-Волинського князівства. Поглиблений аналіз історії Київської Русі обумовлений добрим знанням джерел періоду, використанням визначальних праць українських та зарубіжних науковців. Відчутно, що професор Марта Фонт є спеціалістом з цієї епохи.

Із самого початку народження Київської Русі вона була сусідом степових народів. На погляд авторів, інтерес цієї держави до них розпочався між 920–960 рр. Зрозуміло, що угорських істориків особливо цікавлять відносини русичів із печенігами, куманами й угорцями. Це обумовлено тим, що після невдалої спроби печенігів утвердитися у 1068 р. в Карпатському басейні та нищівної поразки від Візантії у 1090–1091 рр. племена останніх перестали існувати. Їхні рештки були запрошені до Угорщини, де зайняли місце серед особистої охорони короля Іштвана ІІ. Пізніше, у 1238 р. залишки колись могутніх половців, по-угорськи «кунів», попросили притулок в Угорщині, й у наступному році король Бела ІV впустив їх до країни, де згодом вони назавжди осіли. Чернігівський князь Михайло та його син Ростислав при наближенні татаро-монголів втекли до Угорщини (1239 р.) і таким чином опинилися при дворі короля Бели ІV. Цей монарх підтримував тісні зв'язки також із Данилом Галицьким. Він одружився на доньці князя Ростислава – Анні. Після цього угорський король здійснив дві спроби, в 1245 й 1249 рр., розповсюдити свою владу на Галич, чого йому не вдалося досягнути. Сусідня Угорщина ще тривалий час висувала династичні та юридичні претензії на панування над галицькими землями. Мало хто знає, що вже у ХVІІІ ст., в період поділів Польщі, цей факт послуговував формальною підставою для «повернення» австрійській імператриці й угорській королеві Марії Терезі Галичини. Авторі нагадують про послання папи римського до Данила Галицького стосовно надання йому королівської корони. Обґрунтовано доводиться, що західна орієнтація князів Данила і Василька об'єктивно була приречена на невдачу. В той же час руські князі проігнорували інформацію про татаро-монгольську загрозу.

Наступний важливий пласт фактичного матеріалу рецензованої книги обіймає ХV–ХVІІІ ст., тобто, умовно кажучи, період козацтва. У центрі уваги авторів – політичний розвиток України, а також соціальні зміни в ту епоху. Досить детально розкрито етапи історії українсь-

кого козацтва, його відносини з Польською державою, а потім із Російською імперією. Особлива увага акцентується на причинах втрати українцями більшої частини своєї політичної й культурної еліти. А тому провідником українського суспільства, представником його інтересів покликане було стати козацтво. На сеймі Речі Посполитої 1596 р. польська шляхта однозначно кваліфікувала козаків як ворогів своєї батьківщини. Брестська унія поділила українців за релігійною ознакою.

В центрі уваги авторів – Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. Читач може детально ознайомитися з життєвим шляхом Б.Хмельницького. Вірно зазначено, що на початок цих великих подій козаки у суспільній ієрархії займали місце, нижче від польської шляхти, оскільки не володіли жодними дворянськими привілеями (с.124). Причини повстання були багатоплановими. В 1648 р. Б.Хмельницький ще не виношував плани про повну незалежність України. Ще більша невизначеність панувала серед старшини та рядових козаків, бо після вигнання з України польської шляхти здійснилися їхні економічні вимоги. Вдалою виявилася і політика гетьмана Хмельницького. Дослідники добре знають про всі перипетії переяславських переговорів та їх наслідки для України, для якої вони означали заміну польської опіки на російську, а за це Москва обіцяла захистити українські землі від Польщі й інших ворогів (с.131). Про те, що українці не кваліфікували переяславські угоди як повну втрату державної незалежності, свідчить і дипломатичне зближення між Богданом Хмельницьким та князем Трансильванії Дьордьєм Ракоці у 1656 р., навіть укладення між ними оборонного союзу (с.142). Висновок автори роблять такий: «Прослідкувавши усю політичну кар'єру Богдана Хмельницького, можемо встановити факт, що до самої своєї смерті в 1657 році він залишався відданим Романовим, незалежно від того, що самостійно управляв Гетьманатом» (с.144). Об'єднання Росії й України мало важливе геополітичне значення, бо змінило всю попередню систему східноєвропейських союзів. Мало пишуть автори про те, що українсько-польська боротьба привела до ослаблення Польщі, поклала початок її краху у XVIII ст.

Дослідники вводять в угорську мову нову термінологію, котра запозичена з української: «Запорізьке Військо», «осавул», «помістя», «Гетьманат», «Рада», «Рада старшин», «отаман», «Запорізька Січ», «приказ». Правда, термін «Руїна» стосовно цілого періоду не застосовують. Чільне місце посідає й показ демократичних засад в організації Війська Запорізького. Знаходимо штрихи до діяльності гетьманів Івана Виговського, Івана Брюховецького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Павла Полуботка та інших. У рецензованій книзі аналізуються так звана «зрада» Мазепи, причини доленосних рішень гетьмана, зазначено про дискусії й різні позиції стосовно його особистості. Увага читача привертається до положень Андрусівського перемир'я від 1667 р., де Польща та Росія практично навіпі розділили між собою Україну. Остання не дуже переймалася її захистом, як це впливало з переяславських угод 1654 р. Андрусівські положення означали поворотні зміни у великодержавних відносинах Східної Європи. Раніше Польща, Швеція і Туреччина були тими державами, котрі визначали хід подій у цьому обширному регіоні, але після поділу українських земель ніхто вже не міг ігнорувати експансивні домагання тієї країни, яка на 1667 р. заклала фундамент своєї великодержавної позиції.

Вдало розкривається процес спланованого втягнення Лівобережної України в орбіту російської асиміляційної політики, поступове звуження автономії Гетьманату аж до знищення Запорізької Січі у 1775 р. Українські автономні домагання абсолютно не збігалися з централізаторською політикою династії Романових. Тому вони заздалегідь були приречені на поразку. В книзі побіжно розглядаються економічні процеси, зокрема закріпачення українського селянства.

Зауважимо, що нічого не сказано про заселення Слобожанщини й Причорномор'я. Читач мало дізнається про приєднання до Російської імперії Правобережної України. Жодної згадки немає про минуле Закарпаття. Мабуть, автори вважають, що угорський читач і так добре обізнаний із його історією, бо воно протягом тисячоліття входило до складу земель святостефанської корони. Правда, цим грішать узагальнюючі праці не лише зарубіжних, а й українських істориків.

Пишучи про XIX ст., автори головну увагу звертають на такі сторони історії України, як заснування Харківського та Київського університетів, діяльність Михайла Максимовича і Тараса Шевченка, програму Кирило-Мефодіївського братства, революційні події 1848 р. у Галичині, культурні й національні процеси. Виділяються три етапи відродження нашого народу. В Україні особливе значення відіграла поява культурної еліти, оскільки дворянство майже повністю асимілювалося, тому практично зникло. Отже, саме інтелігенція набула тієї ваги, щоб у модерний час перебрати культурну і політичну ініціативу на себе. Представники вищих класів були переважно зрусифіковані, вважали себе приналежними до російської нації. До часу, коли економіка України мала виключно аграрний характер, більшість населення складалася з українців. Із другої половини XIX ст. серед місцевого населення зро-

сла питома вага іноземних етносів. Знаходимо матеріали про національні меншини, їх соціальний склад.

Історію України ХХ ст. викладено дуже стисло. Навіть хронологічно її доведено лише до завершення Другої світової війни. Цей період вкрай складний та суперечливий. Однак і в таких умовах автори звертають увагу читачів на деякі моменти. Так, єдиний позитив Першої світової війни для українців був у тому, що вона ослабила обидві воюючі імперії, в котрих вони проживали, а це відкривало нові політичні можливості для досягнення національної мети (с.221). Мала свої наслідки й російська окупація Галичини. До цікавого порівняння вдаються угорські дослідниці, коли пишуть, що Ризький мир 1921 р., власне, повторив ситуацію після Андрусівського перемир'я від 1667 р., коли росіяни та поляки поділили між собою Україну (с.224). Складні перипетії революційних років подано лише у загальних рисах, як і становлення й діяльність радянської влади. Стосовно голодомору 1932–1933 рр. коротко сказано про сталінську політику в Україні, причини продажу зерна, наведено оцінки цієї трагедії для її народу.

Про ґрунтовність підходу угорських істориків до викладу минулого України свідчать вміщені історичні карти від Х ст. аж до завершення формування сучасних кордонів останньої. Поданий список використаних джерел та наукової літератури на кількох іноземних мовах засвідчує ґрунтовну професійну підготовку авторів, котрі цим підсумовують і власні творчі здобутки. Протягом усієї праці відчувається виважений підхід, особиста приязнь авторів до минулого України. Безумовно, угорський читач одержав правдиву, конче потрібну книгу, яка сприятиме порозумінню між двома сусідніми народами, розширить їх взаємини.

І.О.Мандрик (Ужгород)

Лихолобова З.Г.

Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону). – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2006. – 279 с.

Важко сказати, свідомо чи ні, але рецензовану монографію З.Г.Лихолобова видала рівно через десять років після того, як нею було підготовлено навчальний посібник «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)». Той підручник до певної міри мав піонерський характер. Адже неповерхове вивчення «великого терору» у його регіональному вимірі тоді ще тільки починалося. Нове дослідження з'явилося за умов, що кардинально змінилися. Триває інтенсивне вивчення історії комуністичного терору, значну увагу якому приділяють науковці у різних державах світу і в Україні.

Можливо, це випадковість, але можна вважати появу нової книги З.Г.Лихолобової чи не першою спробою відгукнутися на 70-річчя від початку «єжовщини». Як відомо, у вересні 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Г.Г.Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР та призначило на цю посаду М.І.Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВС»¹.

Фахівці визнають: те, що Сталін зупинився саме на особі останнього, не було випадковим. У зв'язку з цим, наприклад, професор Р.Такер слушно зауважував: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак у ролі формального голови НКВС він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення й бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою та цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично він прийшов у НКВС із готовим планом репресивних дій у першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Поділяючи точку зору, згідно з якою розправа з колишніми політичними опонентами (в тому числі за допомогою одіозних і резонансних московських показових «судових» процесів) стала першим етапом «великого терору», авторка вбачає початок другого етапу в середині 1937 р., тобто у час започаткування «масових» операцій НКВС. Цю періодизацію вона кладе в основу монографії, враховуючи специфіку України й Донбасу. Географічні рамки дослідження включають територію сучасних Донецької та Луганської областей (з 1932 р. вони були об'єднані в одну Донецьку, а у червні 1938 р. створено відповідно Сталінську і Ворошиловградську області). Джерельну базу книги склали партійні документи, архівно-слідчі справи, що зберігаються в Управлінні СБУ Донецької області, матеріали преси 1930-х рр. З.Г.Лихолобова прагнула спиратися також на праці